

АТЕЇЗМ І РЕЛІГІЯ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються питання взаємовідносин атеїзму і релігії як ціннісних чинників духовної культури. Доводиться теза, що релігію та атеїзм слід розглядати як діалектично пов'язані протилежні сторони єдиного процесу розвитку духовної культури людства.

Одним з найважливіших чинників вирішення науково-практичних питань розвитку духовної культури суспільства є дослідження функціонування релігійних та атеїстичних цінностей у соціокультурному процесі. Інтерес філософської науки до цієї важливої сфери духовної культури суспільства посилюється у 80 – 90-і рр. ХХ ст. З'явилися праці, у яких відображені окремі аспекти функціонування релігії та атеїзму в культурно-історичному просторі (В.С. Абросімов, С.Д. Безклубенко, В.А. Гура, П.С. Гуревич, Є.К. Дулуман, Ю.А. Калінін, В.І. Корнєєв, Б.О. Лобовик, А.С. Попов, А.Д. Сухов). В цей період уточнюється зміст категорій, які окреслюють функціонування релігійних та атеїстичних цінностей (А.В. Арістова, М.Ю. Бабій, М.М. Закович, А.М. Колодний, П.І. Косуха, М.П. Новіков, П.Ю. Саух, А.М. Черній), визначаються особливості культурного діалогу релігійного і атеїстичного світоглядів (Ю.Ф. Борунков, В.Н. Савельєв, А.А. Радугін). Проте ці дослідження не висвітлюють повністю усіх питань, пов'язаних із соціокультурними аспектами функціонування релігії та атеїзму. В них майже не приділяється уваги вивченню механізмів, що спричиняють переоцінку цінностей духовної культури у переломні моменти людської історії у вимірах цих важливих чинників духовного життя.

Саме тому **метою даної статті** є дослідження маловивченого питання показу атеїзму і релігії як ціннісних чинників духовної культури та соціокультурного процесу.

На розвиток духовної культури суспільства впливають як релігійні, так і атеїстичні ідеї. Релігія і атеїзм є історико-культурними феноменами суспільного буття. Вони виникли і розвиваються в суспільстві та разом з суспільством, створюючи в ньому відповідні форми свідомості та світоглядної культури. Людська культура – це історичний продукт творчої діяльності людей із освоєння навколишнього світу і внутрішнього світу самої людини. Розвиток і функціонування релігійних і атеїстичних поглядів, уявлень, ідей та ідеалів – явище об'єктивної реальності, факт історії та факт культури. Набуваючи статусу культурних цінностей, вони завжди впливали і продовжують впливати на свідомість та поведінку людей. Тому дуже важливо розібратися в їх сутності, визначити роль та місце у розвитку духовної культури. Релігія і атеїзм в історико-культурному процесі виступають як певні системи духовних цінностей, що визначають ставлення людини до явищ природи і суспільства, до самої себе як культурної особистості. На цінностях, які набули традиційних форм, виховуються покоління людей.

Внаслідок соціально-класової диференціації феноменів культури релігія та атеїзм зазнають впливу ідеологізації. Це неминучий процес для суспільства з різномірною соціальною структурою і наявністю соціокультурних суперечностей. Ідеологія виступає як зовнішній регулятор життєдіяльності людей. Тому будь-яка ідеологія тією чи іншою мірою чинить деформуючий вплив на культурний процес. «Духовно-практична діяльність містить в собі і ідеологічну діяльність, спрямовану на формування у людей певних елементів суспільної (класової) свідомості за допомогою пропаганди, агітації, навчання, просвіти, а також моральних настанов, судових рішень, церковних проповідей та інших засобів

“обробки людей людьми”» [1, с. 37]. Ідеологічний потенціал культури залежить від того, в якому відношенні знаходяться класові цінності з цінностями загальнолюдськими. Культура є цінність більш вищого порядку, ніж ідеологія. Тому між культурою та ідеологією виникає певна суперечність. За допомогою ідеології той чи інший клас намагається реалізувати свої головні інтереси в соціокультурному процесі. Політизація та ідеологізація завжди супроводжують соціокультурний процес. Ідеологія як система послідовних поглядів, що обумовлені певною точкою зору на людину і світ, може виконувати свою функцію тільки до тих пір, поки вона не починає претендувати на абсолютну істину. «Абсолютизація ідеологічних передумов майже завжди починається в той момент, коли захисники втрачають віру у свою спроможність відстояти їх у відкритому і чесному спорі», а це, у свою чергу, призводить до лицемірства і нетерпимості тих, хто не хоче визнати свою моральну поразку, хибність своїх ідеологічних або релігійних вірувань [2].

Отже, для дослідження духовно-ціннісних вимірів релігії та атеїзму в соціокультурному процесі потрібен філософсько-культурологічний аналіз.

Розгляд релігії та атеїзму за допомогою філософсько-культурологічних категорій надає можливість підійти до вивчення цих феноменів духовного життя з позицій нової методології. Суть її полягає у тому, що релігія і атеїзм розглядаються як діалектично пов'язані протилежні сторони єдиного процесу розвитку духовної культури суспільства. Це означає, що філософсько-культурологічний аналіз спирається на фундаментальне теоретичне положення: людська культура є основою як релігії, так і атеїзму [3]. Суперечності, що виникають між релігією і атеїзмом в історичному процесі, впливають на соціокультурну динаміку суспільства. Тобто історична взаємодія релігії та атеїзму, виникнення і подолання суперечностей у цьому процесі складають певні чинники соціокультурного життя. Виявлення і розв'язання цих суперечностей створює культурологічну проблему релігії та атеїзму як проблему цінностей духовної культури. Цілком слушною є думка, що «протиставлення релігії та атеїзму, релігійної та світської культур – проблема не тільки ідеологічна або філософська, але й історико-культурна». І якщо розуміти культуру як складну історичну реальність, насичену кризами і конфліктами, то означену проблему слід розглядати як питання про суперечність між різними компонентами культури, що неминуче виникають усередині її. «Філософське осмислення цих суперечностей залежить від того, якого роду цінності знаходяться в центрі, у фокусі кожного історичного типу культури. А самі ці цінності завжди визначені глибокими ідеологічними та суспільними причинами» [4, с. 37].

Методологічна помилка, характерна для наукових праць радянських авторів, полягала у протиставленні атеїзму і релігії як культурних і антикультурних явищ та настанові на повне подолання релігії у процесі створення соціалістичної культури. Це не сприяло об'єктивному вивченню проблем релігії та атеїзму. При такому підході багато складних питань функціонування релігійної та атеїстичної свідомості розглядалося в ідеологічній площині. Прокрустове ложе партійної ідеології та державного замовлення позбавляло дослідників можливості вільного творчого висвітлення проблем на сторінках офіційної преси, розробки альтернативних підходів до їх наукового розв'язання.

З іншого боку, представники релігійної думки ніколи не визнавали за атеїзмом позитивної культуротворчої ролі. Навпаки, ще з часів Платона атеїзм розглядався як своєрідна «хвороба душі». Російська православна церква ставилась до атеїзму як до ересі, богохульства. У часи царського самодержавства вона разом з державою переслідувала атеїстів як злочинців і в особі своїх ідеологів не визнавала за атеїзмом будь-якого власного позитивного змісту.

Наукове вивчення історії культури показує, що вільнодумство, і зокрема атеїзм, є природною реакцією рефлексуючої свідомості людини, що пізнає себе у світі та світ у собі. Атеїзм виникає як ідеальна потреба у розширенні сфер пізнання, як перевірка на

практиці того, що сприймається на віру, як опір людського розуму і духу релігійної монополії у сфері світоглядної культури, як прояв свободи думки, інтелектуальної творчості. Атеїзм є формою вільнодумства, формою духовної свободи на шляху розвитку світської гуманістичної культури. Якщо дивитись на взаємовідношення атеїзму і релігії з історико-культурної точки зору, то можна сказати, що атеїзм розвивається, перетворюючись на духовну традицію та соціальний рух, як історичне розв'язання суперечностей, які виникли на шляху до духовної свободи. У культурологічному аспекті атеїзм заперечує релігію не заради самого заперечення, не заради розбрату в суспільстві. У своєму історико-культурному генезисі він має зовсім інші мотиви і цілі. Атеїзм відкрив нові обрії духовного розвитку людства, з ним пов'язаний певний процес розвитку світської гуманістичної культури. Дійсно, зараз неможливо уявити прогресивний розвиток духовної культури без здійснення у суспільстві повної свободи совісті, тобто вільного світоглядного вибору між релігією і атеїзмом, вільним виразом своїх релігійних або атеїстичних переконань кожним громадянином. Але ця фундаментальна цінність духовної культури у повному своєму обсязі та значенні набула реального існування завдяки тривалому розвитку вільнодумства, атеїзму. Інша справа, що атеїзм, як і релігія, в історії суспільства використовувались певними соціальними групами як ідеологічна зброя у політичній боротьбі.

Атеїстична свідомість у своїй традиційності виходить з переконання у матеріальній єдності світу та активності людини як творця культурних цінностей. В історії людської культури традиції атеїзму мають свою позитивну концепцію, яка містить найкращі досягнення гуманістичної філософської думки та реальні зразки духовної свободи. Ті, хто звинувачують атеїзм у бездуховності, цілком ігнорують той факт, що сучасна атеїстична думка – це результат розвитку багатовікової традиції вільнодумства, в руслі якої в умовах повного панування релігійної ідеології вперше в історії було проголошено право людини на щастя в земному житті [5]. Об'єктивно, історично атеїзм сприяв духовному прогресу і як світоглядна позиція, не зумовлена зовнішнім примусом, він залишається невід'ємним елементом європейської культури [6]. Разом з тим специфіка атеїзму міститься у його критичному боці та проявляється у безпосередньому ідейному протистоянні релігії як альтернативної світоглядної парадигми.

Атеїстичні традиції транслиують позитивні погляди та якості особистості одночасно через активне заперечення релігії. Але це заперечення не є насильницьким руйнуванням цінностей іншої системи духовності. Таке ідейне заперечення є результатом складного та тривалого процесу формування внутрішньої переконаності особистості, тієї переконаності, яка виразилася у словах П. Бейля про те, що атеїзм ніскільки не принижує людину, не робить її безморальною а, навпаки, виробляє достойні якості особистості, та в словах П. Марешала, який говорив, що лише добродійна людина має право бути атеїстом. За часів Л. Фейербаха кожному свідомому атеїсту було ясно, що «сутність і свідомість релігії вичерпується тим, що міститься в сутності людини, її свідомості і самосвідомості. У релігії немає власного, особливого змісту» [7, с. 52]. Тому атеїстична думка завжди виступала проти релігійних ідей, але ніколи – проти людей, у них віруючих. По суті, це була філософська критика ідеї Бога в людській свідомості, а не особистості віруючого. Інакше і не могло бути: адже всі люди за природою, своїми родовими властивостями однакові, а релігія (або атеїзм) – лише один з факторів, які впливають на формування духовних якостей особистості.

З точки зору теоретичної платформи атеїзму виступати проти людини у зв'язку з її релігійною приналежністю – означає виступати проти людини взагалі. Це нонсенс. Тоді з чим, а не з ким боролися атеїсти? З ідеєю, яка за їх переконанням, викривляє людське буття, робить життя індивіда не повним у соціокультурному розумінні. Навіщо ця боротьба? Щоб звільнити людину від гніту соціального та гніту ілюзій. Для

чого? Щоб людина могла добитися гідного своєї гуманістичної сутності життя, реалізувати свої природні права та творчі можливості в реальному земному світі, тим самим перетворюючи суспільство на шляху соціального та науково-технічного прогресу. Як говорили в античну епоху з приводу критичної думки та полеміки, боремося не з людиною, а з її недоліками. В цьому і полягає гуманістична концепція атеїзму як історичного руху філософської думки на шляху матеріалістичного розуміння суспільства та людини.

З наукової точки зору виникнення релігії як явища культури є історичною необхідністю. Релігія – це необхідний момент розвитку культури, завдяки якому людина доповнювала свою слабкість та обмеженість в процесі свого історичного розвитку за допомогою ілюзорних форм духовно-практичної діяльності [4]. В цьому розумінні релігія, безумовно, допомагала людині вирішувати певні питання свого буття, бо інакше вона була б їй не потрібна. Але таке культурне значення релігії не слід абсолютизувати. У міру теологічної догматизації релігії та канонізації релігійних норм, що часто стають директивами для політичної та моральної свідомості, посилюються її негативні, реакційні аспекти в соціокультурному процесі [4].

Якщо в межах релігійної свідомості актуальні питання духовного розвитку не знаходили нового рішення, яке б задовольняло потреби свого історичного часу, то вони знаходили матеріалістичне і атеїстичне тлумачення. «Проявом свободи думки стосовно релігії слід визначати і атеїзм, який існував та існує в різних формах. Атеїзм – це найвище висловлювання вільнодумства стосовно релігії» [8, с. 12]. Коли в Європі, починаючи з епохи Просвітництва, процес секуляризації культури набув бурхливого розвитку, то релігія та церква все більше і більше втрачали свої позиції в духовному житті суспільства. Навіть релігійні філософи і богослови вимушені визнати цей факт. Так, наприклад, протоієрей В. Зеньковський спеціально звернув увагу на, як він пише, «розсудочну культуру XVIII – XIX – XX віків» та на «відкрите безбожжя, що підкріплюється розвитком матеріалізму». Він намагався дати відповідь на питання про значення для сучасного духовного життя атеїзму, ідеї якого поєдналися з ідеями «прогресу» і «наукового соціалізму». Зеньковський пише: «Європа не могла і не може відмовитись від задач та ідеалів, які їй принесло християнство, але вона шукає здійснення цих задач поза Церквою» [9].

Можна послатися також на видану Ватиканом чотиритомну енциклопедію «Сучасний атеїзм», в якій визначається, що атеїзм став масовим явищем і як теорія, світогляд утверджує вищі духовні цінності, проникаючи «в усі галузі культури, особистого та суспільного життя: філософію, мораль, науку, мистецтво, літературу, історію, політику, економіку, право і т.д.» [10, с. 19]. Визнання цінностей атеїзму та його позитивного впливу на культуру можна зустріти також в працях релігійних філософів. Наприклад, філософ-католик Ж. Лакруа у своїй книзі про атеїзм писав, що атеїзм є «система цінностей, які пройшли кризь серце людини. Її неможливо зруйнувати, не відчувши попередньо цих цінностей» [4, с. 98].

З філософсько-культурологічної точки зору ідейну боротьбу між релігією і атеїзмом слід розглядати як одне із джерел розвитку духовної культури суспільства. Відомо, що філософський термін «боротьба» у діалектичному розумінні означає процес розвитку, змін. Перспективним для культурологічних досліджень протиборства релігії та атеїзму є погляд на культуру як момент взаємозв'язку усіх конкретно-історичних форм соціокультурної життєдіяльності людей, єдність різноманітності, що на мові діалектики може бути висловлено поняттям конкретної тотожності протилежностей. Тобто культура взагалі (всезагальне, основа) і кожна її конкретно-історична форма (особливе) мають суперечливий характер, в якому відбивається і єдність, і зв'язок, і розподіл, і відмінність. З цієї точки зору релігія і атеїзм складають особливу і суперечливу форму

здійснення духовного життя. Боротьба між релігією і атеїзмом в їх конкретно-історичних проявах знімає абстрактну невизначеність культури і стає змістовним фрагментом історії культури, тобто знаходить розв'язання суперечностей, перетворюючись на нову частину історично зростаючої основи культури, сприяючи подальшому її розвитку. Тому суто теоретична реконструкція взаємовідносин релігії та атеїзму поза контекстом соціокультурного середовища є безгрунтовною, а з іншого боку, історія культури абстрагована від змісту боротьби релігії та атеїзму була б неповною [3, с. 10-11]. У культурологічному аспекті боротьба між релігією і атеїзмом «постає як зіткнення старих і нових форм освоювання людиною світу і розуміння самої себе. Ця боротьба є життєвою умовою реального історико-культурного процесу» [11].

Ані релігія, ані атеїзм ніколи в історії не репрезентували собою всю розмаїтість людської культури. Але в культурному житті вони пов'язані між собою. Дихотомія «релігія-атеїзм» становить лише одну з особливих форм буття культури. Люди, як суб'єкти культури, створюють матеріальну і духовну реальність. І тільки в цьому культурному середовищі виникають релігійні ідеї, релігійна віра і релігійний культ. Вони є похідними ознаками людини як культурної істоти. Тому з втратою їх людина не перестає бути людиною – вона стає лише безрелігійною людиною або атеїстом. Сам же атеїзм немислимий поза контекстом заперечення релігії. Він виник та існує як реакція на експансію релігійного мислення і поведінки, як вираз спрямованості, властивості певного світогляду [3].

На наш погляд, релігію та атеїзм слід розглядати як діалектично пов'язані протилежні сторони єдиного процесу розвитку духовної культури людства. Тому функціонування релігії та атеїзму у суспільстві є перш за все проблемою цінностей духовної культури. Тут доречно буде підкреслити, що така загальнолюдська цінність духовної культури, як свобода совісті у своєму генезисі формувалася та осмислювалася саме через ставлення суспільства до релігії та атеїзму, тобто є історико-культурною категорією. У становленні поняття свободи совісті наочно проявилася взаємодія двох протилежних сторін єдиного культурного процесу. В історії розвитку цього поняття поступово знаходять відображення як релігійні, так і атеїстичні цінності, що сприяє прогресивному розвитку людської культури в цілому.

Історія взаємовідносин релігії та атеїзму – це історія трагічного, суперечливого розвитку духовного життя людей, створення цінностей духовної культури. Історія свідчить, що соціокультурний процес складається із різноманітних духовних векторів розвитку, конкретно-історичних умов і обставин, об'єктивних та суб'єктивних факторів. Як релігія, так і атеїзм на певних етапах цього процесу помітно впливають на формування світоглядної культури суспільства, але кожен етап має свої особливості щодо боротьби релігії та атеїзму. Тому складні духовні явища, до яких належать релігія та атеїзм, неможливо тлумачити однобічно і упереджено, якщо ми бажаємо виховувати духовно розвинутих та вільних громадян в українському суспільстві. Актуальність подальшого вирішення проблеми релігії та атеїзму як проблеми духовних цінностей шляхом розвитку культури толерантності, діалогу і співпраці віруючих та невіруючих стає ще більш зрозумілою у світлі наукового прогнозування. Багато сучасних дослідників релігії, вільнодумних філософів вказують на дві нерівнозначні сторони релігії. Одна її сторона пов'язана з фантастичним відображенням дійсності, а інша – з акумуляцією загальнолюдських моральних принципів. З подальшим розвитком науки і суспільних відносин перша сторона релігії зникне, а друга – залишиться. Фактично здійсниться трансформація релігії у світське гуманістичне вчення [12, с. 78-79].

Таким чином, можна зробити висновок щодо визначення атеїзму та релігії як феноменів духовної культури за допомогою філософсько-культурологічного аналізу. Ми вважаємо, що взаємовідносини між релігією і атеїзмом є одним з важливих індикаторів духовного життя суспільства, який виявляє своє значення через культурологічні

категорії. Релігія та атеїзм у філософсько-культурологічному аспекті виглядають як дві сторони одної медалі. Тобто, щоб об'єктивно уявити стан духовної культури суспільства і науково прогнозувати її розвиток, необхідно звернути увагу на обидві сторони даного соціокультурного процесу в їх взаємодії. І робити це слід, передусім, здійснюючи філософсько-культурологічний аналіз ціннісних відносин у сфері атеїзму та релігії.

Вивчення цих питань дозволяє визначити наукові критерії прогресивного розвитку духовної культури суспільства, причини виникнення кризових явищ у процесі переоцінки цінностей, намітити плюралістичні шляхи розв'язання проблем світоглядної культури за допомогою конструктивного діалогу між релігійно віруючими і невіруючими людьми, між суспільством і державою, перейти до творчого засвоєння цінностей гуманістичної культури, до нового духовного відродження людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М.: Мысль, 1988.
2. Редлих Р. Размышления солидариста об идеологии и партийности // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. – М.: Столица, 1991. – С. 321.
3. Абросимов В.С. Культура как основание религии и атеизма // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвузовский сборник / Под ред. проф. С.Н. Савельева. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1991. – С. 7-16.
4. Тэнасе А. Культура и религия: Пер. с румын. – М.: Политиздат, 1977.
5. Селиверстова Н.А. Атеизм и религия в духовной культуре советского общества // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвузовский сборник. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1991. – С. 156.
6. Релігієзнавство: Навчальний посібник / В.М. Андріанов, С.А. Бублик, М.М. Ібрагімов, Б.Ф. Чміль / За ред. С.А. Бублика. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 68.
7. Фейербах Л. Сущность христианства. – М.: Мысль, 1965.
8. Тажурзина З.А. Атеизм и свободомыслие в духовной жизни русского народа. – М.: Знание, 1986.
9. Зеньковский В. Окамененное нечувствие // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. – М.: Столица, 1991. – С. 201.
10. Круглов А.А. Основы научного атеизма. – Минск: Беларусь, 1983.
11. Гура В.А. Место и роль религии в системе культуры // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1991. – С. 61.
12. Трофимова З.П. Гуманизм, религия, свободомыслие. – М.: Изд-во МГУ, 1992.

А.Е. Котляр

Атеизм и религия в контексте духовной культуры общества

В статье анализируются вопросы взаимоотношений атеизма и религии как ценностных факторов духовной культуры. Доказывается тезис, что религию и атеизм необходимо рассматривать как диалектически связанные противоположные стороны единого процесса развития духовной культуры человечества.

А.Е. Kotlyar

Atheism and Religion in the Context of Spiritual Culture of Society

The questions of mutual relations of atheism and religion as valuable factors of spiritual culture are considered in the article. The thesis is proved, that the religion and atheism is necessary for considering as dialectically connected opposite parties of uniform development of spiritual culture of mankind.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2007.